

MƏRKƏZ ƏYALƏTİ - ƏRAK

İllər uzununu yürüdülmən farslaşdırma siyasətinə baxmayaraq, Mərkəz əyaləti əhalisinin yarıdan çoxu yenə də öz dili və mədəniyyətini qoruyub saxlayan Azərbaycan türkləridir. Əyalətin şimal-qərb bölgəsində Azərbaycan türkləri daha sıx şəkildə yaşayırlar.

Mərkəz əyalətindəki türk əhali şərti olaraq, iki qrupa bölünür - Azərbaycan türkləri və Xələc türkləri.

Savə, Ərak, Aştian, Təfriş və Sərbənd mahallarında türklər sıx şəkildə yaşamaqda və əhalinin çoxluğunu təşkil etməkdədir.

Xomeyn və Məhəllatda isə türk olmayanlarla yanaşı və dağınıq şəkildə yaşamalarına baxmayaraq, buraların əhalisinin yarısı yenə də Azərbaycan və Xələc türklərindən ibarətdir.

Xələc türkləri əsasən Aştian, Təfriş və Savə mahallarına səpələniblər. Xələc türklərinin daha sıx yaşadığı ərazilər "Xələcistan" adlanır. Yürüdülmən farslaşdırma siyasəti əsasında Xələcistan da son zamanlar "Mərkəz" və "Qum" əyalətləri arasında bölünüb.

İnzibati-ərazi bölgüsünə görə əyalət "Mərkəz" adlansa da, türklərin daha sıx yaşadığı tarixi yerlərdən olduğuna görə buraları, ən doğrusu, Güney Azərbaycan adlandırmaqdır.

Özəlliklə indi Mərkəz əyaləti adlanan ərazi Güney Azərbaycanın cənub-şərq ərazisi sayılır. "Ölkə mərkəzi"ndə yaşayan türklər dedikdə isə İsfahan, Çarmahal, Loristan, Yəzd və Simnan əyalətlərində yaşayan türklər nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə cənubunda yaşayan türklər Fars, Kirman, Xuzistan, Buşəhər və s. əyalətlərin sakinləridir.

Ötən əsrin əvvəllərində indi "Mərkəz əyaləti" adlanan ərazidə əhalinin mütləq çoxluğunu türklər

təşkil edirdi. Hətta 1950-60-cı illərdə belə əhalinin etnik tərkibinə görə türklər çoxluqda idi. Örnək olaraq demək olar ki, bu illərdə Ərakın 334, Savənin 224 və Məhəllatın isə 12 kəndi yalnız türklərdən ibarət idi.

Bu illərdən sonra əyalətdə etnik tərkibin süni dəyişdirilməsi, bölgənin farslaşdırılması və müxtəlif üsullarla əhalinin dilinin türkcədən farscaya dəyişdirilməsi siyasəti daha da gücləndirildi.

Həmin prosesdə mühüm rol oynayan amillər sırasında, müxtəlif yollarla burada yaşayan yerli türklərin başqa əyalətlərə köçürülməsi, başqa əyalətlərdən bölgəyə türk olmayanların mühacirətinə və yerləşdirilməsinə müsbət şəraitin yaradılmasıdır.

İraq kürdləri və Əfqanıstandan gələn mühacirlərin bölgədə yerləşdirilməsi, yerli türk əhalisinin dilinin türkcədən farscaya dəyişdirilməsi və türklərin sayının azaldılması yönündəki görülmən siyasi fəaliyyətdəndir.

Türk olmayanların bölgəyə axınını daha da sürətləndirmək üçün əyalətdə təsis edilən ağır sənaye zavodlarının, əhəmiyyətli iqtisadi müəssisələrin də böyük rolu olub. Həmin zavod və müəssisələrdə başqa əyalətlərdən gələn və ya gətirilən işçi qüvvələri yüksək əmək haqqı və təminatla tez bir zamanda işə götürüldüyü halda, yerli əhalinin (türklər) həmin müəssisələrdə işə düzəlməsi, demək olar ki, mümkünsüz sayılırdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bünövrəsi pəhləvilər dövründə qoyulmuş adı çəkilən siyasət indiki "İslam Respublikası" hakimiyyəti tərəfindən də eyni ilə davam etdirilməkdədir.

Xatırladaq ki, ötən əsrin əvvəllərində də bölgəyə az sayda mühacir yerləşdirilmişdi. 1979-cu il

inqilabının rəhbəri Ayətulla Ruhullah Xomeyni və ailəsinin indiki Pakistan, o vaxtkı Hindistan ərazisindən Mərkəz əyalətinin Xomeyn şəhərinə köçmələri haqqında kifayət qədər fakt və materiallar mövcuddur.

MƏRKƏZİ ƏYALƏTİN ƏSAS MAHALLARI

XOMEYN MAHALI

Bura Mərkəz əyalətinin ən cənub hissəsində yerləşir. Şimaldan Ərak və Sərbənd mahalları, şərqdən Məhəllat, cənubdan İsfahan, Gülpayqan və qərbdən Loristan, Əliqudərz mahalı ilə həmsərhəddir. 2267 kvadrat kilometr sahəsi olan mahalın mərkəzi Xomeyn şəhəri dəniz səviyyəsindən 1800 metr yüksəklikdə yerləşir.

Xomeyn mahalı bir şəhər, 2 bölgə və 7 kənd rayonundan ibarətdir. Mahal mərkəzi Xomeyn şəhəri əyalət mərkəzi Ərakdan 60 kilometr aralıdır. Buranın əhalisinin sayı təxminən 130 min nəfərdir. Onların da

39 faizi Xomeyn şəhərində yaşayır.

Mahal təxminən ölkənin mərkəzində yerləşdiyi üçün müxtəlif iqlim qovşaqlarının təsiri altında dəyişkən və çeşidli iqlim xüsusiyyətlərinə malikdir. Mahalın əsas məhsulları ağartı, bağ məhsulları və baldan ibarətdir. Ərazinin tarixi haqqında demək olar ki, dəqiq və geniş məlumat yoxdur. Mövcud olan məhdud qaynaqlardan bəlli olur ki, islamın ilk

illərində bu şəhər “Timurə” kimi də adlandırılıb. Əhalinin etnik və dini tərkibinə gəldikdə isə, burada türklər, farslar, lorlar, az sayda kürdlərin yaşadığını söyləmək olar.

Mahal mərkəzində əhalinin farslaşdırılmasına baxmayaraq, kənd və şəhəratrafı yaşayış yerlərində türklər və türk dili üstünlük təşkil edir.

Xomeyndə mövcud olan tarixi abidə və tikililərin çoxu Səfəvilər və Qacarlar dönməsinə aiddir. Buradakı qayaüstü yazılar da bölgənin nadir və mühüm tarixi abidələrindən sayılır.

1979-cu il inqilabının rəhbəri Ruhullah Xomeyninin doğulduğu və yeniyetməlik, gənclik illərini keçirdiyi ev də Xomeynin tarixi abidələrindən hesab edilir. Bu ev Qacarlar dönməsində, 1830-40-cı illər arasında tikilib. Ayətulla Xomeyninin babası Seyid Əhməd Xomeyn şəhərinə köçdükdən sonra 4300 kvadrat metr sahəsi olan bu evi Möhsün adlı şəxsdən 100 tümənə satın alıb. Hazırda bu ev ölkənin Milli İrsi Qoruma idarəsi tərəfindən qeydiyyatla alınaraq qorunur.

Xomeyndəki Salar Qalası da mahalın tarixi abidələrindəndir. Qalanın özünəməxsus memarlıq üslubu diqqəti cəlb edir.

DELİCAN MAHALI

Delican əyalətin şərqində yerləşir. Bu mahal Tehran - İsfahan və Tehran - Cənub magistral yolunun üzərində yerləşir. Delican ovalıq ərazi olduğuna görə sürətlə inkişaf edib.

Burada mexaniki və ənənəvi üsulla aparılan əkinçilik mahal əhalisinin bir hissəsinin iqtisadi gəlirinin əsasını təşkil edir. Bir sıra qaynaqlara görə, keçmişdə buradan çoxlu sayda yolçuları daşıyan “delican”lar (bir növ fayton) keçdiyi üçün bura “Delican” adlandırılıb. 2170 kvadrat kilometr ərazisi olan mahal dəniz səviyyəsindən 1536 metr yüksəklikdə yerləşir. Hazırda mahal əhalisinin sayı təxminən 50 min nəfər civarındadır.

Mahalda mövcud olan əsas sənaye şin zavodu, boya zavodu, keramika zavodu, boya tozları zavodu və s. -dən ibarətdir. Naraq bazarı, Dudəhək («iki ağız,

iki göz») karvansarası, Dudəhək körpüsü, Naxcır mağarası, Delican məscidi, İmamzadə Fatma Suğra məqbərəsi, Delican bəndi və şəhərin köhnə hissəsi buranın tarixi, görməli yerlərindəndir.

Etnik və dini tərkibinə görə bura qarışıq bölgə hesab edilir. Şəhərdə fars dillilərin sayı çox olsa da, kənd yerlərində türklər üstünlük təşkil edir.

AŞTIAN

Mərkəz əyalətinin dağ silsiləsinin ətəyində yerləşən bu mahalda eradan əvvələ aid olan qala qalıqları tapılması buranın tarixi bölgə olduğunu göstərir. Dəniz səviyyəsindən 2090 metr yüksəkdə yerləşən mahal qara torpağı və bol su qaynaqlarına görə əkinçilik üçün ən əlverişli yerlərdən sayılır. Mahalın iqtisadiyyatının əsasını əkinçilik və bağçılıq təşkil edir. Buradakı ticarət də qeyd olunan sahələr üzərində (əkinçilik və bağçılıq məhsulları) qurulub. Mahalda istehsal və ixrac edilən əsas məhsullar quru meyvələr, dəri, yun və ət məhsullarından ibarətdir. Buradakı zavod və fabriklərdə əsasən quru meyvələr və sabun istehsal edilir.

Mahalda qurğuşun və rəy mədənləri də var. Şəhərdə farslarla türklər qarışıq yaşamaqdadır. Ancaq ənənəvi olaraq, kəndlərdə türklərin sayı daha çoxdur.

Bir sıra tarixçilərin yazdığına görə, Aştianı Əfrasiyabın (Alpərtunqa) vəziri Firan tikdirib. Çağdaş fars tarixçiləri buranı atəşpərəstliyin əsas mərkəzlərindən biri sayır. Onların iddialarına əsasən, burada 16 atəşgah mövcud olub. Ancaq bununla bağlı heç bir fakt və atəşgah qalığı mövcud deyil.

Aştianada olan müxtəlif səfəli bağlar, qədim və ənənəvi üsulla hazırlanmış qapı başları, Qoşadəyirman çayı (adı dəyişdirilərək “Asiyab Cofti” qoyulub) mahalın ən görməli və maraqlı yerlərindən hesab edilir.

TƏFRİŞ

Təfriş Mərkəz əyalətinin mərkəz hissəsində yerləşir və əyalətin mühüm mahallarından sayılır. Bu mahal şimaldan Aştian, şimal qərbdən Savə, şərqdən Qum, qərbdən Ərak mahalları ilə əhatə olunub.

Dəniz səviyyəsindən 1878 metr yüksəkdə yerləşən mahal əhalisinin sayı təxminən 65 min nəfər civarındadır. Şəhərin əsas əhalisi yerli türklər və sonradan mahalda çoxalmış farslardan ibarətdir. Şəhərdə türklərlə yanaşı farsdillilərinə yaşamasına baxmayaraq, kənd yerlərində türk dili daha yayğındır.

Tarixi qaynaqlara görə, öncələr bura “Təbres” adlanırmış. Bölgədə mövcud olan dağ, çay, mağara və s. bu kimi adların çoxunun türkcə olması mahalın qədim zamanlardan türklərin sıx yaşadığı bölgələrdən biri olduğunu göstərir.

Mahalın əsas yüksəklikləri Göycə (3141m), İkiqardaş (adı dəyişdirilərək “Dobəradəran” qoyulub) (2921 m), Qara Qozbel Qarlan (2420m) dağlarından ibarətdir.

Mahalda məşhur olan “Əmcək” mağarası da bölgənin maraqlı yerlərindən hesab edilir. Mahalda axan xırda çayları nəzərə almasaq, buranın əsas çayı Qaraçaydır. Burada əhalinin bir çox hissəsi, özəlliklə Şahsevən tayfaları əkinçilik, bağçılıq və

maldarlıqla məşğul olur. Bölgədə yetişdirilən buğda, arpa kimi dənli bitkilərlə yanaşı, badam, qoz, alma, armud və üzüm də geniş şəkildə yetişdirilir, başqa yerlərə ixrac olunur.

Təfriş mahalı gəc, tikinti daşları, yanmayan torpaq (sənayedə istifadə edilir), traverten daşları və əhəng daşları mədənlərinə malikdir. Təfrişdə türklər tərəfindən toxunan xalçalar məşhurdur. Bu xalçalar ölkə daxilində əsasən Tehran, Həmədan və ölkə xaricində Almanıyanın xalça bazarlarına ixrac edilir.

ZƏRƏNDİYYƏ

Zərəndiyyə əyalətin şimalında, Savənin yanında yerləşir və əyalətin yeni mahallarındandır. Bu mahal şimal və qərbdən Tehran, Qəzvin və cənubdan Savə ilə həmsərhəddir. 2003-cü ildə mahal statusu alan Zərəndiyyə iki - Mərkəz və Xarqan bölgəsindən ibarətdir.

Əhalinin çoxu türkdür. Mahalda böyük sənaye müəssisələri olmasa da, burada əkinçilik, bağçılıq və maldarlıq əhalinin əsas iqtisadi gəlir qaynaqlarını təşkil edir.

MƏHƏLLƏT

Mərkəz əyalətinin cənub - şərqində yerləşən mahal dəniz səviyyəsindən 1775 metr yüksəkdir. Bu mahal şimaldan Qum və Aştian, cənubdan İsfahan və Gülpayqan, qərbdən Xomeyn və Ərak, şərqdən isə Delicanla həmsərhəddir. Hazırda mahal əhalisinin sayı 60 min nəfər civarındadır. Etnik tərkibinə görə birinci yerdə yerli türklərdir. Farslar onlardan azdır.

Mahalın iqtisadiyyatını əkinçilik, bağçılıq və bəzək daşları təşkil edir. Burada mövcud olan çoxsaylı istisu bulaqları arasında “Coşan” istisu bulağı məşhurdur və çox sayda qonaqlar qəbul edir. Bu bulaqlar müalicəvi xarakter daşıyır və bir sıra xəstəliklərin müalicəsində faydalıdır.

At yarışları və idmanı üçün nəzərdə tutulan əyalətin ən böyük cıdırı da burada yerləşir.

SƏRBƏND (ŞAZƏND)

Həmədan və Loristanla həmsərhəd olan mahal Ərakın cənub-qərbində yerləşir. Dəniz səviyyəsindən 2000 metr yüksəklikdə yerləşən Sərbənd təxminən 130 min nəfər əhaliyə malikdir. Burada yerli türklər və farslarla yanaşı, az sayda erməni də yaşayır. Şəhərdə türk və fars dili hakim olsa da, kəndlilər və köçərilər arasında türk dili üstünlük təşkil edir.

Tarixi qaynaqlara görə, mahalda yaşayan ermənilər səfəvilər dövründə Şah Abbasın göstərişi

ilə mahalın “Cırnıq” kəndinə köçürülüb.

Mahalda neftayırma zavodu, kimya zavodu, qənd zavodu, elektrik stansiyası kimi əsas sənaye sahələri mövcuddur.

Burada salınan Xizəksürmə zonası bölgəyə qonaqların cəlb olunmasında önəmli rol oynayır. İmamzadə Səh ibn Əli mahalın tarixi abidələrindən sayılır.

NƏRAQ

Dəniz səviyyəsindən 1650 metr yüksəkdə yerləşən Nəraq mahalı üç tərəfdən dağlarla əhatə olduğu üçün dağlıq və soyuq iqlimə malikdir. Bir sıra tarixi qaynaqlara əsasən, mahal və şəhərin adı “İraq” sözünün dəyişdirilmiş formasıdır. Bunu keçmişdə indi “Mərkəz əyaləti” adlanan ərazinin müxtəlif mənbələrdə “İraq”, “Əcəm İraqı” adlandırılması ilə də bağlayırlar.

Nəraq camii məscidi, İmamzadə Zübeydə Xatun məqbərəsi, Şəmsülsəltənə karvansarası, İmamzadə Sultan Əli məqbərəsi, İmamzadə Yəhya və İmamzadə Süleyman məqbərələri, Çalınxəcir mağarası, habelə qacarlar dövründə tikilmiş müxtəlif su anbarları və s. Nəraqın tarixi abidələri sırasındadır.

*Orta Doğu Araşdırma Mərkəzinin
(ODAM) Güney Azərbaycan Qrupu*